

Ole Hammerslev

Transatlantiske kampe i Østeuropa om retlige og statslige modeller

Denne artikel undersøger den sociale genese af retlige assistanceprogrammer udviklet efter afslutningen på den Kolde Krig i USA og EU. Artiklen illustrerer, hvordan de retlige assistanceprogrammer i USA i høj grad blev udviklet på amerikanske erhvervsadvokaters private initiativ uden for staten, mens EU's programmer blev skabt inden for det bureaukratiske felt. Forskellen i programmernes baggrund reflekteres på den måde de fungerer. De amerikanske jurister og institutioner eksporterede retlige modeller via ikke-statslige agenter og organisationer, hvor de europæiske agenter og institutioner eksporterede retlige modeller via statsinstitutioner og embedsmænd. Ved at fokusere på Bulgarien som retlig importør illustrerer artiklen således, hvordan amerikanske og europæiske aktører eksporterede forskellige former for stat via forskellige former for retlige programmer og retlig ekspertise. Gennem et retligt fokus giver artiklen et indblik i en transatlantisk kamp om indretninger af stat, ret og ekspertise.

Søgeord: Stat, juridisk profession, EU-udvidelse, retlig eksport, bureaukratisk felt.

Med den kolde krigs afslutning i 1989 ekspanderede det transnationale marked for retlige assistanceprojekter. Vestlige regeringer, private fonde, internationale organisationer og advokatfirmaer begyndte at investere millioner af dollars og euro i projekter vedrørende retlig assistance. Projekterne var primært produceret i vesten, særligt i USA, med det formål at yde bistand til de østeuropæiske lande. Ved at investere i tilsyneladende uideologiske retlige assistanceprojekter benyttedes retsstatstanken til at skabe kapitalisme med åbne markeder, omstrukturere nationale magthierarkier, dekonstruere statsbureaukratier og skabe institutioner, der ansås for nødvendige for at udvikle og fastholde nye former for statsmagt og markedsøkonomi. Den nuværende globale ekspansion af særlig amerikanske *rule of law*-programmer har i høj grad sin baggrund i de programmer, der blev designet til at assistere de østeuropæiske lande i transformationen mod vestlige former for demokratier og markedsøkonomier.

Denne artikel fokuserer på de transnationale kampe, der opstod mellem USA og EU om herredømmet over ideologier og statsbygninger i Østeuropa.¹ Artiklen undersøger *baggrunden for amerikanske og europæiske retlige assistanceprogrammer*, der blev skabt i kølvandet på den kolde krigs afslutning med udgangspunkt i de deltagende agenter og deres ressourcer. Retten bliver en indgang til at undersøge større spørgsmål om transnational produktion og cirkulation af statsmodeller, retssystemer og hvordan dette benyttes til at ændre nationale magthierarkier. Hermed er et underliggende tema for artiklen baggrunden for EU-udvidelsen mod Øst.

De internationale retlige assistanceprojekter udviklede sig dog ikke uden en "modtagerside", en side hvor lokale agenter benyttede internationale strategier som våben i deres nationale kampe og hermed kom til at virke som "mæglere" for vestlige former for ret og ideer. Ved at undersøge importen af retlige programmer og transnational kapital fokuserer artiklen særligt på udviklingen i det bulgarske retlige felt.²

Artiklen lægger ud med kort at skitsere artiklens analysestrategiske niveauer. Herefter undersøger artiklen fremkomsten af retlige assistanceprogrammer i USA. Dernæst undersøges fremkomsten af EU's retlige assistanceprogrammer. Undervejs illustreres den parallelle historie i Bulgarien. Til sidst samles trådene i en konklusion.

Artiklens analysestrategiske niveauer

Studiet af forholdet mellem ret, stat og økonomisk udvikling går i hvert fald tilbage til det 19. århundrede, hvor klassiske sociologer som Marx og særligt Weber behandlede emnet. Særligt Weber påviste rettens og juristers centrale rolle for den politiske udvikling og statsdannelse. Denne artikel undersøger emnet ved at benytte værktøjer hentet fra Bourdieus sociologi. Artiklen fungerer på forskellige analysestrategiske niveauer.

For det første fokuserer den på et aktørniveau ved at undersøge, hvem

feltets aktører er, baggrunden for deres deltagelse i retlige assistanceprojekter samt hvilke ressourcer eller former for kapital (forstået i termens bredeste forstand), de trækker på.

Ved at tage et feltperspektiv i anvendelse søger artiklen for det andet at gå bagom den sædvanligt fortalte historie om de individuelle (eller unikke, med Bourdieus ord, se fx Bourdieu 1996 og 1997) skabere ved at understrege omgivelserne, hvori de bevæger sig. Ved at fokusere på enkelte individer og institutioners biografier forsøger artiklen at skrive en "kollektiv relationel biografi" over, hvordan dominerende agenter i et retligt produktionsfelt formår at etablere deres dominerende positioner. Feltperspektivet understreger således, at ret og retlige institutioner ikke er universelle størrelser, men institutioner og diskurser, der fremkommer, udvikles og bruges i forbindelse med udviklingen og omstruktureringerne af bl.a. magthierarkier og staten (Bourdieu 1987; Hammerslev 2006d). Herved understreges, at det retlige felt må undersøges i relation til de større forandringer, jurister deltager i (Bourdieu 1998; Dezalay og Garth 1996, 2002).

For det tredje adresserer artiklen et internationalt niveau, hvor individerne skaber det internationale ved at deltage i, med Bourdieus begreb, den transnationale cirkulation af ideer og institutioner (Bourdieu and Wacquant 2005).³

Skabelsen af det største amerikanske retlige eksportprogram

I USA betegnes store advokatfirmaer ofte som "the emblem and the engine of the entire American legal field" (Trubek et al. 1994 p. 8), og det er da også hos advokatfirmaer, at initiativet til det største retlige assistanceprogram skal findes. I USA var skabelsen af retlig assistance efter den kolde krigs afslutning i høj grad resultatet af et privat initiativ taget af amerikanske erhvervsadvokater, som brugte American Bar Association (ABA) som platform for deres initiativ.⁴ Med ABA's faldende prestige med den relativt faldende symboliske profit i tidligere profitable investeringer i *pro bono*-arbejde for fattige befolkningsgrupper havde de brug for et nyt prestigeprojekt. Ved at trække på ABA's ekspertise fra *law and development*-bevægelsen og lange engagement i Latinamerika og ved at fokusere programmerne på tilsyneladende univer-

selle diskurser som *rule of law*, uafhængige domstole, menneskerettigheder og markedsøkonomi i Østeuropa kunne dette nye program samle højre- og venstrefløjen i ABA. Og opfindelsen var forholdsvis omkostningsfri på grund af muligheden for at udnytte mulighedsbetingelserne i den specifikke indretning af advokatstanden, som gør det muligt for advokater at gøre *pro bono*-arbejde og profitere symbolsk af det.

Historien bag ABA's *Central and East European Law Initiative* (CEELI) illustrerer virkemåden i det amerikanske felt for retlig assistance. To bekendte, Sandy D'Alemberte og Homer Moyer, grundlagde CEELI for at yde retlig assistance til Østeuropa. Med deres positioner som henholdsvis præsident for ABA og chef for den internationale afdeling i ABA investerede de i det, som inden for 15 år skulle blive et af de største retlige assistanceprogrammer i verden. Det blev en af de mest prestigefyldte afdelinger inden for ABA og er blevet karakteriseret som "the worthiest pro bono project that American lawyers have ever undertaken" af Janet Reno, tidligere *US Attorney General*. CEELI blev etableret i 1990.⁵

For at vise forskellene mellem aktørernes livsbaner og for at vise hvilke ressourcer, som benyttedes i konstruktionen af feltet, er det relevant at se på aktørernes biografier. Moyer er en erhvervsadvokat, som arbejder i den internationale afdeling i Washington advokatfirmaet Miller & Chevalier, der er specialiseret i "tax, litigation and international disputes". Advokatfirmaet ansatte Moyer for at etablere en international afdeling i firmaet. Inden da havde han arbejdet i US Commercial Department, hvor han arbejdede med internationale sager. Med CEELIs udvikling steg antallet af internationale klienter for Miller & Chevalier støt. Dette afspejlede sig i antallet af advokater, som arbejdede i den internationale afdeling. Moyer var uddannet på Yale Law School, og han har taget del i en af de største WTO-handelssager.⁶

D'Alemberte er advokat i firmaet Hunton and Williams. Tidligt i sin karriere var han aktiv i politik, hvor han var tilknyttet en progressiv gruppe af prominente South Florida Democrats, som forsøgte at få indflydelse over statspolitikken i slutningen af 1960'erne. Gruppen inkluderede bl.a. venner som Janet Reno og den tidligere guvernør Lawton Chiles. D'Alemberte blev uddannet på Florida Universitet og blev siden Dean at the College of Law ved Florida State University og senere President of Florida State University.

Ved at bruge deres kollektive sociale og juridiske kapital grundlagde Moyer og D'Alemberte CEELI. Den første direktør, Mark Ellis, var specialiseret i erhvervsret og var en af D'Alembertes tidligere studenter. De nedsatte en bestyrelse bestående af "some of the brightest legal minds in the country", som en af hovedpersonerne bag CEELI fortalte i et interview,⁷ personer som kendte Moyer og/eller D'Alemberte, som var kendt i offentligheden og var i besiddelse af betydelig kulturel og social kapital: Bestyrelsen bestod af perso-

ner som Max Kampelman, Justice O'Connor og Lloyd Cutler (Moyer 1994).⁸

Det var således særdeles ressourcestærke agenter, der konstruerede disse programmer, som blev legitimeret som idealistiske foretagender. Mulighedsbetingelserne for skabelsen af programmerne findes i det amerikanske nationale felt, hvor det var legitimt for agenterne at zigzagge karrieremæssigt mellem private advokatfirmaer og Washington-administrationen og mellem erhvervsret og idealistiske projekter.

Ved at benytte sig af denne form for social og juridisk kapital formåede D'Alemberte og Moyer at grundlægge programmerne og formåede at få økonomiske ressourcer fra den amerikanske regering og det på trods af, at der fandtes modstand i den amerikanske statsadministration. Men regeringen blev overbevist af personerne bag CEELI. En af de førende embedsmænd i US State Department, der blev valgt af *Deputy Secretary of State*, Lawrence Eagleburger, til at have ansvaret for assistancen til Østeuropa, fortalte i et interview, at synspunktet var, at:

they are lawyers, they can pay off their own. But lawyers are an effective lobbying group and they lobbied us very hard, and eventually the combination of their lobbying efforts and the fact that something needed to be done in that area convinced us.⁹

Retten blev en vigtig arena for politik.

Fokus for amerikanske retlige assistanceprogrammer

Indtil da havde den amerikanske regering primært fokuseret på at svække de stærke politiske bureaukratier i Østeuropa for at erstatte de tidligere kommunister fra magtfuldet med mere reformvenlige personer. Embedsmænd fra den amerikanske statsadministration, regering, dommere og tænketanke trænede oppositionen til kommunisterne og forsøgte at skabe en form for civilsamfund, hvilket i praksis blev promoveret via skabelse af og støtte til regionale NGO'er, tænketanke og ikke-statslige institutioner. Disse institutioner kunne producere og importere diskurser vedrørende tilsyneladende nødvendige reformer vedrørende problemer, som skulle løses, og de kunne uddanne andre reformkræfter. Det amerikanske perspektiv var, med andre ord, at træne, støtte og finansiere institutioner og individer, der kunne kæmpe deres kampe ved at investere massivt i at gøre en dyd ud af nødvendigheden. Herved fortsatte den kolde krigs ideologiske kampe, da dominerende amerikanske personer og institutioner forsøgte at promovere anti-kommunister i Østeuropa og aktivt at ekskludere alle personer, der havde en politisk eller ideologisk farvet fortid. Dette blev ifølge Carothers fremmet med ideen om, at forandring var ensbetydende med en proces, hvor "the good guys would push the bad guys completely off the political stage" (Carothers 2004 p. 113, se også Carothers 2006, Carothers 2003).

Ydermere fokuserede den amerikanske regering på privatisering og opbygning af en vestlig form for markedsøkonomi med åbne markeder byggende på *the rule of law*. En af personerne, som blev ansat til at skabe og administrere regeringsprogrammerne for *US State Department*, var den tidligere ambassadør i Bulgarien, Robert Barry. I 1992 udtalte han:

We do not have government-to-government agreements ... Our task is to promote the growth of the private sector rather than to encourage the growth of new bureaucracies (Wedel 2001:53).

Den amerikanske regering havde ikke i begyndelsen fokus på retlige programmer andet end som instrument til at nedbryde de gamle kommunistiske praktikker og eliter, og den havde ikke nogen umiddelbar strategi for disse. På samme måde som regeringen fokuserede NED og dets institutioner, som alle var nøgleinstitutioner i bestræbelserne på at træne oppositionsgrupper til at tage kampen op med de tidligere kommunister, ikke stærkt på *rule of law*-programmer, selvom det var "one of the underpinnings of what we did ... We worked on rules regarding democratic elections, representation etc. We tried to change the democratic rules", som en tidligere ansat i en af NEDs institutioner fortalte i et interview.¹⁰

NED er en institution, som blev oprettet af tidligere præsident Ronald Reagan for at promovere demokrati globalt. Personerne bag NED og det politiske etablissement i Washington var aktive i 1950ernes anti-kommunistiske politik. Det er en af hovedinstitutionerne bag transformationen af koldkrigsaktivisme til et professionelt felt af international praksis baseret på demokrati, hvor menneskerettigheder og retsstat var vigtige komponenter (Dezalay and Garth 2002). Det var præsidenten for NED gennem mange år, Carl Gershman, som bevilgede CEELI de første midler. Før han blev ansat i NED, var han engageret i politik. I lighed med CEELI-bestyrelsesmedlemmet Max Kampelman blev han født i New York, har jødisk baggrund og har været involveret i *The US Social Democrats* og tænketanken *Freedom House* (jfr. om NED's og Gershmans historie i Guilhot (2005)). Det var dog ikke kun bag de sociale strukturer, dvs. i de involverede agents livsbaner, at der var korrespondens mellem NED og CEELI. NED har investeret i og forsøgt at eksportere både en specifik form for politisk forestilling og i den egentlige produktion af denne forestilling ved at støtte en række professionelle "idemæglere" både nationalt og internationalt såsom politikere, advokater og ikke mindst, hvad de kalder uafhængige forskningscentre. Forskningscentrene promoverer politiske ideer. Ideerne bliver formuleret i et videnskabeligt sprog i forskellige videnskabelige traditioner, som fx jura, økonomi og statskundskab, således at ideerne bliver apolitiske. Som Nicolas Guilhot (2005:87) forklarer, sikrer de amerikanske forskningscentre finansie-

ring, opbygning af institutioner og uddannelse af professioner, hvilket betyder at "a significant control is exercised over the process by which policies are fabricated and circulated." Den videnskabelige og uafhængige produktion af ideer understreger det universelle behov for en amerikansk politikindustri. Med den specifikke amerikanske model for promovning af ideer, kulturer, managementteknikker og måder at praktisere, finansieret bl.a. af NED, kan det politiske miljø i Washington udvide dets rækkevidde. Ved at være produceret af nationale institutioner og personer i Washington kan denne form for imperialism åbne nye fremmede markeder for politiske præsriptive diskurser, som fokuserer på offentlige institutioner og frie markeder.

På trods af at NED primært finansieres af den amerikanske regering og er tæt forbundet med dominerende udenrigspolitiske aktører, fremstår NED som en uafhængig civilsamfundsorganisation. Som Guilhot (2005:86) argumenterer:

...the enhancement of professional standards and the promotion of research and reflection on democratization processes contributed to turn the U.S. model of policy research and advocacy as a universal model of political change. Itself a product of the strong resurgence of foundations, think tanks, policy research centres, institutionalized lobbies and advocacy networks which deeply transformed U.S. politics in the 1970s, the NED actively seeks to export and internationalize this model.¹¹

I Bulgarien formåede NED at relatere sig til og uddanne en gruppe yngre jurister, hvoraf nogle senere blev premierministre og præsidenter i landet, og som blev nogle af hovedinitiativtagerne til retlige reformer. Da CEELI påbegyndte arbejdet i Bulgarien, samarbejdede de NED-uddannede jurister i høj grad med CEELIS repræsentanter i landet for at bestemme udviklingen i prioriteterne og fokusområderne for kriterierne bag *rule of law* og uafhængige domstole. Den første ikke-socialistiske premierminister i Bulgarien, Philip Dimitrov, er et eksempel på en sådan aktør. Dimitrov tog, som han fortalte i et interview med artiklens forfatter, "all good persons" ind omkring sin regering.¹² Eller med andre ord, han forsøgte at skabe samarbejder med personer, som var kvalificerede og ikke havde tilknytning til de ældre kommunister. En er disse er Nelly Koutzkova, som blev en nøglefigur i den senere udvikling af *rule of law*-agendaen, og som var meget tæt forbundet til CEELI. Hun blev en form for mentor og inspirationskilde for yngre reformkræfter. En anden var tidligere justitsminister i Dimitrov-regeringen, Svetoslav Louchnikov, som var professor i privatret før kommunisterne overtog magten. Af politiske grunde blev han forflyttet under det kommunistiske regime, men han fik dog en position som *juris consult* under årene med kommunismen (Meyer 1993:134f.). En anden leder i det juridiske miljø, der var trænet af NED, var Alexander Djerov. Hans livshistorie kan

eksemplificere de ressourcer og den betydning, disse retlige hovedreformister havde. Djerov blev født i 1929 i Sofia. Han kom fra en ældre prestigefyldt juristfamilie. Hans farfar havde været præsident for the Supreme Court of Cassation og havde været justitsminister tre gange. Hans far var en af de første advokater i Bulgarien, der arbejdede inden for finans- og erhvervsret. Efter kommunisternes magtovertagelse blev hans far deporteret til en lille landsby. Djerov blev klassificeret som "statsfjende", men ved at kunne trække på familiens prestige og sociale netværk formåede han at læse jura ved universitetet. I 1989 blev han medlem af Radical Democratic Party grundet hans sociale og kulturelle kapital. I 1992 blev han professor i civilret. Lige efter 1989 var han på et amerikansk studieprogram finansieret af NED. Djerov var en af skaberne bag det private New Bulgarian University, som blev skabt efter amerikansk model for at skabe opposition til det tidligere kommunistiske domæne ved St. Kliment Ohridski University i Sofia. Universitetet blev skabt i overensstemmelse med skaberne og ejerne af de førende bulgarske tænketanke – personer, som alle var eller havde været relateret til skabelsen og videreførelsen af George Soros' Open Society Institute, ligesom de hovedsageligt blev finansieret af udenlandske institutioner, specielt United States Agency for International Development (USAID). Samtidig var de professorer ved New Bulgarian University. Djerov praktiserede også civil- og ejendomsret i sit og sin søns advokatfirma.

CEELI blev en del af et større amerikansk professionelt felt bestående af producenter, eksportører og mæglere af amerikanske politiske ideer, og dets livsbane korresponderer i vid udstrækning med feltets struktur. CEELI fik finansiering fra den amerikanske regering via NED. Udviklingen af retlige programmer var således outsourcet til personerne bag de retlige programmer i CEELI. Det viste sig, at "CEELI was a cheap and very effective way of promoting legal reforms" på grund af opbygningen af advokatsektoren med dens *pro bono*-programmer i USA. "Our people working on the ground did not get any salaries ... so it was good value for the money." Finansieringen "provided us with the chance to experiment with CEELI", som en af personerne bag CEELI fortalte i et interview. "It was clear that the approach we were taking was *pro bono* assistance, because we thought we could attract lawyers to participate, and they did – they came out in great numbers."¹³

Siden etableringen af projektet har mere end 5000 frivillige deltaget i projektet. I begyndelsen havde CEELI kun to ansatte, direktøren Mark Ellis og en sekretær. Hovedindtægten det første år stammede fra bevillingen fra NED på ca. 400.000 US-dollars, der skulle målrettes teknisk-juridisk assistance. Fra *The International Academy of Trial Lawyers Foundation* modtog de endvidere 50.000 US-dollars til specifikke teknisk-juridiske assistanceprojekter. ABA's *The Section of International Law and Practice* betalte administrative og personaleomkostningerne på mere end 60.000 US-dollars, og ABA gav et beløb på 50.000

US-dollars (Ellis 1991). I 2003 var det årlige budget steget til ca. 20 millioner dollars. Primo 2006 havde CEELI ca. 30 kontorer i Østeuropa og i Centralasien og havde mere end 35 udsendte juridiske specialister, som arbejdede rundt om i verden på deres kontorer. CEELI har været rådgiver ved implementeringen af mere end 465 love og forfatninger, og i 2006 var der ca. 40 ansatte i hovedkontoret i Washington DC.¹⁴

CEELI fokuserede på retlige programmer inden for en række retlige områder som forfatningen, juridisk uddannelse, domstolsreformer, reformer inden for advokatsektoren, erhvervsretten og strafferetten. *Rule of law*-fokuset var tæt forbundet med erhvervsretlige reformer og med udviklingen af markedsreformer for at assistere de lande, som var på vej mod den globale økonomiske integration. Den nye retlige agenda gik hånd i hånd med erhvervsinteresser og var skabt i det retlige felt som neutrale reguleringsmekanismer og blev udvidet og påtvunget globalt til politiske felter og til det sociale univers. Retten var igen på den politiske dagsorden i USA, i EU og hos forskellige europæiske regeringer,¹⁵ internationale institutioner¹⁶ og filantropiske fonde¹⁷, der begyndte at fokusere på *rule of law* og relaterede retlige områder som menneskerettigheder, stærke og uafhængige domstole og erhvervsret. Disse retlige kategorier var blevet centrale evalueringskriterier, når den demokratiske status for de forskellige lande rundt om i verden skulle evalueres af internationale organisationer som Verdensbanken, *Open Society* og EU.

CEELI blev således del af et større produktionsfelt for retlig assistance i USA. Som illustreret er de involverede personers og organisationers livsbaner relativt homologe med selve strukturen af feltet for produktion og eksport af retlige modeller. CEELI og de involverede personer voksede ud af et specifikt amerikansk felt, og deres handlinger internationalt byggede på det nationale felts struktur. Den specifikke amerikanske statsmodel med dets specifikke fokus på governance og civilsamfund blev eksporteret til Østeuropa (og andre steder) via strukturelle homologe agenter trænet og finansieret af amerikanske agenter til at kæmpe deres kampe.

EU's *Government-to-government*-programmer med markedsaktører

Livsbanerne for EU's retlige programmer er forskellige fra de amerikanske programmer. Som det påpeges i det følgende, blev EU's retlige programmer skabt i det bureaukratiske felt i EU – dvs. hovedsageligt i den udøvende del, nemlig i Kommissionen. Men det var ikke kun selve baggrunden for programmerne, som var forskellig, også selve udformningen og måden de fungerede på var forskellig.

De forskellige europæiske lande kunne ikke blive enige om, hvordan man skulle hjælpe Østeuropa, så det blev Kommissionen, der tog teten i assistancen og hvad der blev betragtet som en genopbygning (Kramer 1993:222). Ydermere fik Kommissionen den centrale rolle i at assistere udviklingen og koor-

dinere bistanden fra G-24, fordi Delors kunne mobilisere sit sociale netværk (Smith 2004). En økonomisk assistancepakke blev hurtigt etableret i 1989 i form af Phare-programmet, der i 1989 havde et budget på 500 mio. ECU. Det skulle give assistance inden for specielt følgende områder: "...agriculture, industry, investment, energy, training, environmental protection, trade and services; they should be aimed in particular at the private sector" (Art. 3, Council Regulation (EEC) No 3906/89, of 18 December 1989 on economic aid to certain countries of Central and Eastern Europe). Phare-programmet, der oprindeligt blev skabt til at assistere Polen og Ungarn, skulle yde støtte til en gradvis liberalisering og privatisering af økonomierne i Østeuropa og opbygge institutioner, der kunne understøtte denne udvikling på demokratiske vilkår. Udvidelsen mod øst var anderledes, end EU havde prøvet før med bl.a. Spanien og Sverige, så det var delvist nye personer, der i begyndelsen kom til at designe Phare-programmerne, nemlig hovedsageligt økonomer fra Storbritannien og personer med baggrund i udviklingsbistand. Kombinationen af manglen på statslig ekspertise til så fundamentale ændringer og det britiske islæt med dets neoliberale fokus på transatlantisk liberalisering af markeder (van der Pijl 2001:189) medførte, at assistancen blev designet således, at den blev *demand* og *market driven*. Som en kontorchef i Kommissionen fortalte i et interview: "The Phare project was in English, and it was in fact built by native speakers".¹⁸ Frem for at give økonomisk finansiering blev støtten hovedsageligt givet i form af teknisk bistand, dvs. i form af know-how, finansiering af konsulenter, ekstern bistand og uddannelse mm. Da denne ekspertise skulle findes på markedet, og da den ikke fandtes i Østeuropa, tjente vestlige konsulentbureauer store penge på de projekter, som blev etableret (Wedel 2001). Særligt "the big six"-revisionsfirmaer var særdeles aktive på dette marked. Som adskillige personer, der arbejder i feltet, har observeret: "we had so much money, the only problem was how to spend them quickly enough". At hovedparten af disse midler gik til vestlige firmaer og konsulenter ("the Marriott brigade") mødte siden stor kritik.

Da det blev klart, at de østeuropæiske lande ville søge om medlemskab af Unionen, var der en gruppe personer i Kommissionen, som investerede i et retligt fokus som værktøj til at sætte fart på den europæiske integration. I 1993 vedtog Ministerrådet under mødet i København kriterierne, som de østeuropæiske lande skulle opfylde, hvis de ville have medlemskab af EU. De politiske kriterier, som blev defineret, er: Stabile institutioner som sikrer demokrati, *the rule of law*, menneskerettigheder og respekt for minoriteter; de økonomiske kriterier er en velfungerende markedsøkonomi og endelig, at landene har inkorporeret unionens *acquis* – dvs. den samlede EU-lovgivning – og vil følge EU's forskellige politiske, økonomiske og monetære formål. På trods af at disse kriterier var overordnede og ikke dannede grundlag for specificerede instrukser, dannede de grundlag for at institutionalisere samarbejdet og kunne benyttes af EU som instrument til at få de østeuropæiske lande rettet mod EU.

Ændringen betød, at al assistance blev knyttet sammen med optagelsen i EU, hvorfor EU satte kriterierne og fokusområderne for de østeuropæiske landes udvikling. Med oprettelsen af faste EU-repræsentationer i Østeuropa og med introduktionen af EU's årlige evalueringer af de østeuropæiske lande, "the opinions", blev det for alvor systematiseret, hvordan EU kunne sætte pres på de østeuropæiske regeringer for forandringer, EU prioriterede. Standarderne, der evalueredes ud fra, var i høj grad ens for alle landene, og formålet var i høj grad at "disciplining the candidate members in terms of free market integration" (Holman 2001:181). Retliggørelsen af EU-programmerne og programmernes fokus på europæisk integration var også en måde at reagere på dominansen af amerikanske advokater i det østeuropæiske område. Indtil 1993 havde amerikanske jurister stået for den altovervejende retlige assistance i Østeuropa. Som en af hovedpersonerne bag EU's retlige programmer fortalte i et interview:

And the accession partnership gave us the possibility to say, look do not take US experts in that field. Here is the priority, it is this EU legislation. So it is for us to tell you what to do ... And then we felt: now they have applied for membership, should we continue to programming in the same manner? Or should we reverse the situation? We know in principle what should be good for you, what assistance you should receive. If you want to become member we could tell you what we think your priorities should be. So we invented the accession partnership, which was an instrument whereby we would draw the priorities. And therefore we changed the way that the Phare programs were driven: from demand driven to accession driven.¹⁹

Med de nye retlige kriterier fik EU-Kommissionen bag dem et instrument til at ændre EU-støtten via Phare-programmerne fra *demand og market driven* til *accession driven*. Samtidig blev budgettet øget til 1040 mio. ECU. Dette betød, at EU's støtteprogrammer blev ændret fra at blive givet til, hvad de østeuropæiske lande søgte penge til ud fra, hvad de mente, de havde brug for, til alene at fokusere på projekter, som vedrørte forbedringer af forhold i Østeuropa, som var af relevans for optagelsen i EU. De dominerende kræfter bag forandringerne af EU-programmerne var personerne omkring François Lamoureux.

François Lamoureux livsbane eksemplificerer ganske godt forskellene på de amerikanske produktioner og EU-produktionerne af retlige programmer. Lamoureux var en af de dominerende "eurokrater" i Delors' kabinet. Han var uddannet på *Instituts d'études politiques* og havde undervist ved *University of Paris I* og universitetet i Metz, før han skiftede til den juridiske afdeling i Kommissionen i 1978. Han havde været involveret i politik for de franske socialister og

havde været vice-borgmester i en forstad til Paris. Han var medlem af Delors' kabinet fra 1985 og udgjorde sammen med Pascal Lamy (som nu er direktør i WTO) de tætteste rådgivere for Delors. Lamoureux havde været "a central player in hammering out the Single European Act." (Ross 1995:55) I 1996 skiftede han til Generaldirektoratet for udenrigsrelationer som vice-generaldirektør og blev senere direktør for *DG Transport*. Han og andre brugte forskellige strategier til at gøre positionen for den bureaukratiske side af EU stærkere. Den franske side kunne i EU under Delors promovere en "modernised corporate liberal strategy", hvor staten kunne intervenere på markedet (van der Pijl 2001:193), og ved at benytte EU formåede de at mobilisere et stærkt kabinet – hvor mange af personerne var uddannet på *Instituts d'études politiques* og havde betydelig social kapital bl.a. i form af internationale sociale netværk (Kauppi 2005).

Lamoureux og personerne omkring ham i EU's bureaukratiske felt omdannede således Phare-programmerne og fik ændret person- og ekspertiseprofil på positionerne omkring programmerne, således at det ændredes fra at være et kold-krigs-udviklingsprogram baseret på markedsekspertise og ekspertise fra udviklingslande til at være et europæisk integrationsredskab for bureaukratiske *state crafters*. Herved udmanøvreredes andre, som ville udvide programmet til "blødere" sektorer som civilsamfund, fagforeninger og velfærdsstater. På trods af specielt Storbritanniens modstand mod ændringerne fra markedsekspertise til juridisk statsekspertise vandt Lamoureuxs folk kampen. Det var da også disse folk, der siden blev promoveret internt i EU-Kommissionen.

Dette nye *legal turn* for assistancen til Østeuropa betød ikke kun, at nye former for assistance blev opfundet. Som en person i Kommissionen, som arbejdede med Bulgarien, og som havde fulgt udviklingen for de retlige programmer, fortalte i et interview:

We saw that the area of public administration was extremely expensive, and we had to draw our expertise on the market. And they did not leave stable results, once the experts had left we did not get any local know how to take on the reforms.²⁰

Personerne i Kommissionen forsøgte at frigøre programmerne fra aktører agerende på markedsvilkår til at få dem til at blive forankret i lokalt forvaltningsniveau og i forskellige former for statsekspertise. Det betød også, at statslige og juridiske (og andre) teknokrater fra de forskellige EU-lande blev relateret til og blev engageret i udviklingen i Østeuropa, og hermed blev der lagt et større ansvar for den europæiske integration ud til medlemsstaterne. Twinning-programmerne, der støtter konkrete samarbejder mellem en offentlig institution i modtagerlandet og en tilsvarende institution i en EU-medlemsstat, sendte fx bureaukrater, dommere og politifolk – eller med andre ord *statsan-*

satte – til de østeuropæiske lande for at assistere *inden for staten* og var også en opfindelse beregnet på at:

create network and focus, not a private focus. And then it might be possible to put political pressure from the members of the EU on the institutions in which the Twinning is.²¹ By nature, the field of justice and home affairs is something the state is in charge of, it is not the market that change the judiciary.²²

Hvor CEELI primært sendte erhvervsadvokater på frivillig basis til Østeuropa, sendte Twinning-programmet dominerede agenter fra de forskellige administrationer i de enkelte europæiske lande ud for at assistere landene i Østeuropa. Der eksisterede således en vigtig forskel på disse metoder, nemlig den, at det amerikanske fokus var på private advokater, mens EU's fokus var på bureaukrater, inklusive dommere, toldere og politifolk etc.

Hvor EU er underlagt bureaukratiske spilleregler, herunder en stram form for revision og i hovedsagen kun kan handle inden for de officielle politiske og bureaukratiske institutioner via *government-to-government*-programmer, kunne amerikanerne gøre, som det blev gentaget i flere interviews med centralt placerede personer i Kommissionen, der arbejdede med udvidelsen, "som de ville". Der var kort fra ide til handling, hvorimod denne form for arbejde i EU hørte under revisionen og bureaukratiet. Dette har betydning for, med hvem de forskellige programmer kunne interagere, hvordan staten kunne opbygges, hvor meget specifikke reformgrupper kunne støttes etc. Naturligvis er Kommissionen og andre EU-institutioner omgivet af en række professionelle lobbyorganisationer, som prøver at yde indflydelse på, hvilke emner de politiske institutioner skal sætte på dagordenen, på hvordan de skal behandle dem og hvilke holdninger de skal have til politiske emner. En af måderne, hovedlobbyorganisationerne som fx *The European Roundtable of Industrialists* (ERT) og *American Chamber of Commerce* opererer, er dog ved at søge indflydelse på ledende personer i Kommissionen (Cowles 1995, Cowles 1996, Holman 2001). De europæiske statsinstitutioner – og specielt det bureaukratiske felt – er hovedaktørerne på indflydelse for politisk udvikling og for etableringen af store retlige programmer og lovgivningsinitiativer (Hammerslev 2008). Så på trods af at fx *European Roundtable of Industrialists* arbejdede på at få udvidelsen gennemført, foregik det gennem EU-Kommissionen. Efter omvæltningerne i Østeuropa i 1989 har ERT publiceret flere rapporter, hvor der opfordres til EU-handling for en markedsintegration med Østeuropa, siden også konkrete handlingsplaner med udgangspunkt i en EU-udvidelse (*European Roundtable of Industrialists* 1991, 1997, 1999).

De amerikanske jurister forblev dog dominerende på området. De havde uddannet de personer, som EU var tvunget til at samarbejde med, når de evaluerede de østeuropæiske lande, ganske som amerikanske jurister havde

opfundet en lang række af evalueringskriterierne og skrevet evalueringsrapporter om de forskellige østeuropæiske lande, som EU's jurister benyttede, når landene skulle evalueres. En del af prioriteringsområderne for evalueringerne og assistanceområderne var således allerede fastsat – og var inspireret af CEELI.

Når Bulgarien evalueres, udformer EU deres rapporter på baggrund af bl.a. interviews med personer placeret centralt i magtfeltet om betingelserne for udviklingen på det retlige område. Mange af disse interviewede eksperter var relateret til NGO-sektoren eller til prominente advokater. En del, som EU benyttede særligt i begyndelsen, var uddannet af CEELI og også benyttet af de amerikanske eksperter. For at få flere europæiske NGO'er på banen begyndte juristerne i Kommissionen at gå i dialog med den nystartede tænketank *European Institute*, som blev oprettet af den bulgarske EU-hovedforhandler, Stanislav Daskalov, i forbindelse med forhandlingerne af Bulgariens tiltrædelsesaftale. Daskalov var økonom og var tæt relateret til nogle af de første bulgarske advokatfirmaer, som blev oprettet lige efter Zhivkov-regimets fald. Han, og en jurist som arbejdede i *Open Society Institute*, fik økonomiske midler fra *Open Society* til at opstarte institutionen, som blev et link mellem personer i Kommissionen og rådgivere for den bulgarske regering.

Juristerne i EU-Kommissionen engagerede sig også i kampen om domstolstræning i Bulgarien (Hammerslev 2006a). Det amerikanske fokus havde været at skabe en institution uden for staten, som kunne uddanne dommere, men EU ville have det som en statsinstitution. Baggrunden for *The Magistrates Training Centre* er illustrativ for de to forskellige fokusområder for USA og EU. Forskellige grupper af reformdommere og den daværende justitsminister fra *Union of Democratic Forces*, Vassil Gotzev, besluttede at etablere en fælles organisation. *The Magistrates Training Centre* (MTC), som organisationen blev kaldt, blev etableret i 1999 som NGO mellem forskellige organisationer og Justitsministeriet med det formål at uddanne dommere. Begrundelsen for at etablere det som en NGO var, som en af personerne bag træningscenteret siden dets begyndelse fortalte i et interview, for det første at "NGOs are not bound by strict rules of the state, but mainly by rules given by the founders and the board" og for det andet at det er "much more flexible with such an institution" og for det tredje at det "could be funded by mainly international foreign projects".²³ USAID og George Soros' *Open Society Institute* blev enige om at finansiere projektet. Ledende reformdommere havde fået ideen til en sådan organisation efter diskussioner med en tidligere CEELI-udsending tilbage i begyndelsen af 1990'erne. USAID valgte at arbejde – via en anden af Soros' institutioner, *The East-West Management Institute* – med MTC. MTC begyndte som et lille uddannelsessted, som en aktør bemærkede i et interview, men har nu vokset sig stort, hvilket ikke ville have været muligt uden donorstøtte fra USAID. I begyndelsen mødte MTC

modstand blandt personer fra det tidligere kommunistiske parti, fra de lokale domstole og blandt juraprofessorerne ved Sofia Universitet. Dommerne mente, det ville være en indgriben i deres uafhængighed, mens universitetsprofessorerne så NGO-uddannelsen af dommere som et angreb imod deres ekspertise. De reformistiske dommere profiterede ved at deltage i etableringen af forskellige NGO'er, og de blev ofte efterfølgende brugt som eksperter inden for forskellige fora, nationalt som internationalt. Da EU-Kommissionen begyndte at prioritere domstolsreformer, fokuserede den også på dommeruddannelser i Bulgarien. Kommissionens holdning var, at sådanne institutioner skulle være statsinstitutioner. Som en centralt placeret person i Kommissionen bemærkede om *The Magistrates Training Centre*:

Throughout the years we saw that their capacity to train magistrates were limited and remained limited, they were not able to grow so we imposed the Bulgarian Ministry of Justice to take their responsibility and to transfer it to some full fledged institute as you have in France or other countries.²⁴

Konklusion

Ved at fokusere på den sociale genese af hhv. USA's og EU's retlige assistenceprogrammer illustrerer artiklen en transatlantisk kamp i Østeuropa mellem USA og EU om to forskellige måder at eksportere og indrette ret, ekspertise og statsmagt. Efter Berlinmurens fald blev assistanceprogrammer i USA hurtigt og primært skabt uden for staten på baggrund af erhvervsadvokaters private initiativ med afsæt i et produktionsfelt, hvor ikke-statslige aktører som NGO'er, advokatfirmaer og tænketanke med finansiering fra regeringen og filantropiske fonde etc. blev primære eksportører af ret og statsideologier. Disse produktionsbetingelser afspejler måden, hvorpå eksport- og importmekanismerne fungerede. I USA eksporteredes ret og ekspertise primært til ikke-statslige aktører i Østeuropa med det formål at nedbryde gamle magthierarkier, bureaukratier og skabe ret og nye institutioner uden for staten samt skabe diskurser til at legitimere dem baseret på privat initiativ og finansiering.

I EU blev programmerne primært skabt i og igennem staten. På trods af at ikke-statslige aktører lobbyede for reformer, var EU-Kommissionen hovedinstitutionen for retlige reformer i Østeuropa. EU's assistanceprogrammer blev primært skabt af britiske økonomer og personer, der havde arbejdet med udviklingsbistand i den tredje verden og programmerne afspejlede dette. Men da hovedsageligt franske embedsmænd med markant bureaukratisk kapital overtog udvidelsesprogrammerne, kom det retlige fokus på dagsordenen som et vigtigt element i hele EU-udvidelsen. Assistanceprojekterne blev betinget af, at de vedrørte konkrete forbedringer for de østeuropæiske lande i forhold til EU's udvidelseskriterier. Ved først at reagere efter de amerikanske

programmer havde fået fodfæste i Østeuropa, blev retliggørelsen af de europæiske programmer ligeledes en måde at reagere på den amerikanske dominans i Østeuropa. EU's assistanceprogrammer eksporteredes hovedsageligt via *government-to-government*-programmer. Herved skete den retlige og statslige eksport primært fra statslige institutioner til statslige institutioner. For personerne i EU-Kommissionen, som var primær drivkraft, blev det en måde ikke bare at integrere Østeuropa, men også at lægge pres på de vesteuropæiske regeringer til at drive den europæiske markedsintegration frem.

Programmernes to forskellige baggrunde kan således forklare deres forskellige fokusområder: Hvorvidt advokatfirmaer, tænketanke, filantropiske fonde og andre institutioner uden for staten promoverede ret, der kunne legitimere (minimal)staten, eller om de var designet til at promovere forandringer i og gennem staten. Artiklen eksemplificerer således, hvordan jurister benytter ret til at eksportere forskellige statsmodeller, og den eksemplificerer ydermere kampen mellem USA og EU i Østeuropa. Den store narrativ om EU-udvidelsen mod Østeuropa skjuler således en kompleks magtkamp mellem USA og EU om måder at organisere statsmagt, ret og opbygning af retlig ekspertise.

Det er med andre ord i indretningen af de nationale magtfelter, produktionsbetingelserne for de forskellige programmer skal findes. Ret og reformprogrammer er således tæt forbundet til social, kulturel og bureaukratisk kapital. Retten er en legitim måde for agenter med signifikante former for kapital til legitimt at transformere praksisser i og omkring staten og på markedet.

Noter

1. Kampen mellem en angelsaksisk og kontinentaleuropæisk styreform omhandler, som allerede Weber påpegede, en kamp mellem to retlige modeller, nemlig den europæisk-kontinentale *civil law* og den britisk-amerikanske *common law* (Se således Weber (1978) og Trubek et al. (1994)).

2. Den bulgarske case kan betragtes som en "test case" for det største og vigtigste amerikanske retlige program i Østeuropa. Bulgarien var det første land, hvor *American Bar Association's Central and East European Law Initiative* (CEELI) placerede en amerikansk jurist for at assistere med retlige reformer i Østeuropa i længere tid, en model der senere udbredtes til resten af Østeuropa. Ydermere spillede Bulgarien en vigtig rolle for *The National Endowment for Democracy* (NED), da de udviklede deres regionale programmer, hvori agenter bag bulgarske tænketanke blev trænet og finansieret af amerikanske fonde og blev udset til at facilitere fremkomsten af andre tænketanke i regionen. Internt NED-memo udleveret til denne artikels forfatter ved interviews med personer i NED, Washington DC, 10. februar 2006.

3. Herved fokuserer artiklen også på konstruktionen af Europa og illustrerer, hvordan det er muligt at undersøge felter, hvor Europa spiller en rolle (for diskussion af, hvordan EU kan studeres, se fx Cohen and Vauchez 2007, Hammerslev 2006b, Kauppi 2005, Cohen 2007). Artiklen bygger særligt på op imod 150 kvalitative interviews foretaget bl.a. med aktører i Bulgarien, i EU og aktører involveret i de amerikanske programmer. Om metoden, se Hammerslev (2007); Hammerslev (2009).

4. Også 1950ernes og 1960ernes "law and development"-bevægelse blev båret frem af lederne af ABA, ledende universiteters jurauddannelser, de amerikanske domstole og den amerikanske regerings administration. Disse promotorer af retlige reformer blev støttet af filantropiske fonde og af den amerikanske regerings udviklingsprogrammer (Gardner 1980; Trubek & Galanter 1974; Trubek and Santos 2006).

5. Amerikanske advokater stiller ofte deres hjælp til rådighed på frivillig basis som en form for offentlig service. De såkaldte *pro bono*-programmer skaber prestige og giver legitimitet til advokaterne, og ikke mindst til erhvervsadvokater. Se fx Galanter (1991).
6. Miller & Chevalier indgik senere et tæt samarbejde med PricewaterhouseCoopers, et af "the big five" revisionselskaber, med hvem de bl.a. tilbød koordineret skatte- og investeringsrådgivning (Dezalay & Garth 2001a p. 514). Før fusionen mellem Price Waterhouse og Coopers & Lybrand var PricewaterhouseCoopers også aktive i Østeuropa, hvor de vandt kontrakter fra bl.a. USAID, EU, Verdensbanken og "British Know How Fund" (Wedel 2001).
7. Interview, London, 12. oktober 2005.
8. Om disse se Hammerslev (2006c).
9. Interview, Washington DC, 11. februar 2006.
10. Interview, Washington DC, 14. februar 2006.
11. Tidligere CIA-agent Philip Agee har forklaret, at NEDs opgave var at: "support democratic institutions throughout the world through private, nongovernmental efforts but in actual fact, when they say the promotion of democracy, or civic education, or fortifying civil society, what they really mean is using those euphemisms to cover funding to certain political forces and not to others. In other words, to fortify the opposition of undesirable foreign governments ... or to support a government that is favorable to US interests and avoid of coming to power of forces that are not seen as favorable to US interests" (Bernstein 2005). En af personerne bag NED, Allen Weinstein, sagde i 1991: "A lot of what we [NED] do today was done covertly 25 years ago by the CIA" (Blum 2001, p. 180; se også Carothers 2004).
12. Interview, Sofia, 17. november 2004.
13. Interview, London, 12. oktober 2005.
14. <http://www.abanet.org/ceeli/>, 2. marts 2006.
15. For eksempel har det hollandske Matra-program dets oprindelse i økonomi – og dets forsøg på at optimere betingelserne for hollandske forretninger i Østeuropa. Personerne som designede Matra-programmet "took out the soft sectors" og begyndte at fokusere på *the rule of law* for at opnå økonomiske gevinster, som en af skaberne af programmet fortalte i et interview med denne artikels forfatter. "We wanted to export – that was our purpose. And to develop business it was necessary to invest in the legal system." Interview, Sofia, 23. november 2004.
16. Verdensbanken har for eksempel deres retlige programmer, som IMF støtter. Om historien bag verdensbankens retlige programmer se Dezalay & Garth (2002b), kapitel 13.
17. George Soros' imperium, som i 1999 brugte omkring 570 millioner US dollars, består bl.a. af *Open Society Institute*, *Institute for Constitutional and Legislative Policy*, som overvåger den retlige udvikling og understøtter juridisk uddannelse, *Roma Right Center*, der fokuserer på områder omhandlende diskrimination af romaer (Kaufman 2002, p. 256ff.). Soros var også initiativtager til *East-West Management Institute*. De retlige programmer tog for alvor fart med ankomsten af Aryeh Neier, tidligere direktør for *American Civil Liberties Union* og en af arkitekterne bag *Human Rights Watch*, hvor han fungerede som *executive director* før han flyttede til *Open Society Institute* (Neier 2003).
18. Interview, Bruxelles, 23. februar 2006.
19. Interview, Bruxelles, 23. februar 2006.
20. Interview Bruxelles, 12. april 2005.
21. Interview, Bruxelles, 23. februar 2006. Om sådanne interbureaukratiske og retlige netværk se Slaughter (2004).
22. Interview, Bruxelles, 12. april 2005.
23. Interview, Sofia, d. 25. oktober 2004.
24. Interview, Bruxelles, 12. april 2005.

Litteratur

- Bernstein, D. Philip Agee 2005: "Former CIA agent speaks on Venezuela", *Flashpoints*, March 14.
- Blum, W. 2001: *Rogue State: A Guide to the World's Only Superpower*. London: Zed Books.
- Bourdieu, Pierre 1996: *The Rules of Art*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre 1997: *Men hvem skabte skaberne?* København: Akademisk Forlag.
- Bourdieu, Pierre 1998: "On the Fundamental Ambivalence of the State", *Polygraph* 10:21-32.
- Bourdieu, Pierre and Loïc Wacquant 2005: "The Cunning of Imperialist Reason", in Wacquant, Loïc (ed): *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. J. D 1992: *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Carothers, Thomas 2003: *Promoting the Rule of Law Abroad: The problem of Knowledge*, 34, Rule of Law Series. Washington D. C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Carothers, Thomas 2004: *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*. Washington D. C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Carothers, Thomas 2006: *Promoting the Rule of Law Abroad: In Search of Knowledge*. Washington D. C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Cohen, Antonin 2007: "Who Are the Masters of the Treaties? Law and Politics in the Birth of European Constitutionalism". *Praktiske Grunde. Tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab* (2):20-33.
- Cohen, Antonin and Antoine Vauchez 2007: "Introduction: Law, Lawyers, and Transnational Politics in the Production of Europe". *Law & Social Inquiry* 32(1):75-82.
- Cowles, Maria Green 1995: "The "Business" of Agenda-Setting in the European Union". Unpublished paper.
- Cowles, Maria Green 1996: "The EU Committee of AmCham: the powerful voice of American firms in Brussels". *Journal of European Public Policy*, 3:3 (September):339-358.
- Dezalay, Y. & Garth, B. G. 1996: *Dealing in Virtue: International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Field*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dezalay, Y. & Garth, B. G. 2001a: "The Big Five Versus Big Law: Confrontational Rhetoric in the Service of Legitimizing Shifting Relationships Between Business and Law", in: J. Drolshammer & M. Pfeifer (eds.): *The Internationalization of the Practice of Law*, pp. 513-535. The Hague: Kluwer Law International.
- Dezalay, Y. & Garth, B. G. 2001b: "The Import and Export of Law and Legal Institutions: International Strategies in National Palace Wars", in: D. Nelken & J. e. Feest (eds.): *Adapting Legal Cultures*, pp. 241-256. Oxford: Hart Publishing.
- Dezalay, Y. & Garth, B. G. 2002a: *Global Prescriptions: The Production, Exportation, and Importation of a New Legal Orthodoxy*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Dezalay, Y. & Garth, B. G. 2002b: *The Internationalization of Palaces War: Lawyers, Economists, and the Contest to Transform Latin American States*. Chicago: University of Chicago Press.

- Ellis, Mark S. 1991: "Central and East European Law Initiative". *The International Lawyer* 25(Spring):299.
- European Roundtable of Industrialists 1991: *Reshaping Europe: A Report from the European Round Table of Industrialists*. Brussels: European Roundtable of Industrialists.
- European Roundtable of Industrialists 1997: *Message to all 15 EU Heads of State and Government*". Brussels: European Roundtable of Industrialists.
- European Roundtable of Industrialists 1999: *The East-West Win-Win Business Experience*. Brussels: European Roundtable of Industrialists.
- Galanter, M. 1991: *Tournaments of Lawyers: The Transformation of the Big Law Firm*. Chicago: Chicago University Press.
- Gardner, James A. 1980: *Legal Imperialism: American Lawyers and Foreign Aid in Latin America*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Guilhot, N. 2005: *The Democracy Makers*. New York: Columbia University Press.
- Hammerslev, O. 2006a: "Kampen om den dømmende magt i Bulgarien: Import og eksport af ret, juridiske institutioner og ekspertise". *Retfærd. Nordic Legal Journal*, 29, 27-42.
- Hammerslev, O. 2006b: "Konstruktionen af Europa: Hvordan kan vi begribe Europa?" Review-artikel af Niilo Kauppi's *Democracy, social resources and political power in the European Union*. *Hexis nyhedsbrev*, 10-17.
- Hammerslev, Ole 2006c: "The Construction of the Dominant Position within an International Field of Legal Assistance". *Retfærd. Nordic Legal Journal*, 114, 64-79.
- Hammerslev, Ole 2006d: "Introduction: Pierre Bourdieu: from law to legal field". *Retfærd. Nordic Legal Journal* 29 (3/114):1-6.
- Hammerslev, Ole 2007: "Konstruktionen af et internationalt felt af retlig assistance: USA, EU og to forskellige produktionsmetoder". *Praktiske Grunde. Tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab* (1):4-15.
- Hammerslev, Ole 2008: "Lobbyisme og den danske beslutningsproces", in: Egelund Olsen, Birgitte and Karsten Engsig Sørensen (eds.): *Europæiseringen af dansk ret*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Hammerslev, Ole 2009: "At afdække transnationale felter via interview: interview med elitepersoner", i Hammerslev, Ole, Jens Arnholtz Hansen og Ida Willig (red.): *Refleksiv sociologi i praksis: Empiriske undersøgelser inspireret af Pierre Bourdieu*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Holman, Otto 2001: "The Enlargement of the European Union Towards Central and Eastern Europe: The Role of Supranational and Transnational Actors", in: Bieler, Andreas and Adam David Morton (eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe: Restructuring of European Social Relations in the Global Political Economy*. New York: Palgrave.
- Kaufman, M. T. 2002: *Soros: The Life and Times of a Messianic Billionaire*. New York: Vintage Books.
- Kauppi, N. 2005: *Democracy, social resources and political power in the European Union*. Manchester: Manchester University Press.
- Kramer, Heinz 1993: "The European Community's Response to the New Eastern Europe". *Journal of Common Market Studies* 31(2):213-244.
- Meyer, W. D. 1992: *You Listened and You Cared: Year One of the CEELI Liaison Mission to Bulgaria*.
- Moyer, Homer E. 1994: "History of the Section of International Law and Practice 1913-1993". *The International Lawyer* 28(Fall):645.

- Nader, R. & Smith, W. J. 1996: *No Contest: Corporate Lawyers and the Perversion of Justice in America*. New York: Random House.
- Neier, A. 2003: *Taking Liberties: Four Decades in the Struggle for Rights*. New York: Public Affairs.
- Ross, G. 1995: *Jacques Delors and European Integration*. New York: Oxford University Press.
- Slaughter, A.-M. 2004: *A New World Order*. Princeton: Princeton University Press.
- Smith, K. E. 2004: *The Making of EU Foreign Policy: The Case of Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Trubek, D. M. & Galanter, M. 1974: "Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States", *Wisconsin Law Review*, pp. 1062-1102.
- Trubek, David M, Yves Dezalay, Ruth Buchanan, and John R. Davis. 1994: "Global Restructuring and the Law: Studies of the Internationalization of Legal Fields and the Creation of Transnational Arenas". *Case Western Reserve Law Review*, 44:407-498.
- Trubek, David M. and Alvaro Santos 2006: *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van der Pijl, Kees 2001: "What Happened to the European Option for Eastern Europe?", in: Bieler, Andreas and Adam David Morton (eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe: The Restructuring of European Social Relations in the Global Political Economy*. New York: Palgrave.
- Weber, Max 1978: *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
- Wedel, J. R. 2001: *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*. New York: Palgrave.